

Analysis of the Causes of the Development and Persistence of the Idea of Abu Talib's (A.S) Lack of Faith Throughout the History of Islam

Mohammad Reza Zare' Khormizi¹, Mohammad Mahdi Sabahi Kashani²

¹ Assistant Professor, Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, Al-Mustafa International University, Tehran, Iran (**Corresponding author**), khormizi@abu.ac.ir

² Professor, Research and Publishing Institute of Hazrat Abu Talib (AS), Qom, Iran.
Mohammadmahdisabahi079@gmail.com

Abstract

Abu Talib ibn Abd al-Mutallib (A.S), the uncle and guardian of the Prophet of Islam (PBUH) from childhood, is considered one of the most prominent figures in early Islamic history. In addition to his guardianship and emotional support for the Prophet (PBUH), he was his most crucial social, political, and security supporter in Mecca. Historical and biographical sources extensively record his decisive role in continuously supporting the Prophet (PBUH), both before and after his prophethood. However, from the early Islamic centuries, views emerged in some sources that denied Abu Talib's (A.S) faith and placed him among the polytheists. This approach, reflected in Hadith, Tafsir, historical, and literary narrations, gradually became a stable current in the intellectual heritage of a segment of the Islamic world. The central issue of this research is to analyze the arenas, types, and causes of the formation and persistence of this approach and to answer the fundamental question: Was the notion of Abu Talib's (A.S) lack of faith merely a narrative and doctrinal difference, or did it have deeper, especially political and social, roots? The significance of this discussion lies in the fact that Abu Talib's (A.S) faith or disbelief is not merely an individual or historical matter; rather, it is directly linked to the position of Imam Ali (A.S), the status of the Ahl al-Bayt (AS), and the legitimacy of political currents after the Prophet's (PBUH) demise. Historical investigation reveals that the accusation of disbelief against Abu Talib (A.S) emerged within the context of power struggles, tribal rivalries, and ideological conflicts after the prophetic era. In opposition to this current, the Imami Shiah and a group of fair Sunni scholars, relying on historical evidence, poems attributed to Abu Talib (A.S), narrations from the Ahl al-Bayt (A.S), and the incompatibility of the 'disbelief' narrations with the teachings of the Holy Quran, have

---

Cite this article: Zare' Khormizi, M.R. & Sabahi Kashani, M.M. (2025). Analysis of the Causes of the Development and Persistence of the Idea of Abu Talib's (A.S) Lack of Faith Throughout the History of Islam. *History of Islam*, 26(4), p. 7-34. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65985.2310>

Received: 2025/07/03

Received in revised form: 2025/09/05

Accepted: 2025/10/01

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

emphasized his faith, monotheism, and sincerity. Therefore, a critical re-examination of this issue can aid in understanding the roots of many theological and sectarian conflicts in Islamic history. This research has been conducted using the "Burhan al-Inni" (inferential proof) method; meaning, first, the manifestations and examples of enmity towards Abu Talib (A.S) in various sources are identified, and then their causal factors are analyzed. Data have been collected from Shiah and Sunni Hadith, Tafsir, historical, literary, and theological sources and examined through documental criticism, content analysis, and historical comparison. This approach allows for moving beyond uncritical judgments and reaching the true roots of this phenomenon. The findings indicate that enmity towards Abu Taleb (A.S) can be examined in two external and internal arenas. In the external arena, the polytheists of Quraysh and the Jewish current, due to Abu Taleb's (A.S) central role in protecting the Prophet's (PBUH) life and supporting the spread of Islam, harbored hostility towards him. This enmity manifested in the form of economic pressures, security threats, propaganda attacks, and attempts to assassinate the Prophet (PBUH), but Abu Taleb's (A.S) intelligent management and practical support prevented the realization of their goals. Within the Islamic world, enmity towards Abu Taleb (A.S) was mainly pursued by the Navasib, Kharijites, Umayyads, and later the Abbasids, and in later periods, by Salafi-Takfiri currents. This approach, rather than being rooted in pure doctrinal differences, was a reflection of political conflict with Imam Ali (A.S) and his family. The fabrication and propagation of disparaging narrations, the distortion of the occasions for revelation of verses, and the concealment of poems indicating Abu Taleb's (A.S) faith, all demonstrate the political and biased nature of this current. To sum up, enmity towards Abu Taleb (A.S) is a multi-layered phenomenon with preparatory, central, and motivational causes, deeply rooted in the political and sectarian developments of Islamic history, and ultimately represents a radius of animosity towards Imam Ali (A.S) and the Ahl al-Bayt.

Keywords: Abu Taleb (A.S), Prophet (PBUH), Imam Ali (A.S), Imami Shiah, Navasibism.

تحليل أسباب تكوّن واستمرار فكرة عدم إيمان أبي طالب (ع) في مصادر تاريخ الإسلام

محمد رضا زارع خورمیزی^١، محمد مهدي صباحي كاشاني^٢

^١ أستاذ مساعد، قسم تاريخ الإسلام، كلية الدراسات الإسلامية، جامعة أهل البيت (ع) الدولية، طهران، إيران (المؤلف المسؤول).

khormizi@abu.ac.ir

^٢ أستاذ، المؤسسة الثقافية- الفنية للبحث والنشر لحضرة أبي طالب (ع)، قم، إيران.

Mohammadmahdisabahi079@gmail.com

الملخص

يُعدُّ أبو طالب بن عبد المطلب (ع)، عمّ النبي محمد (ص) وكافله منذ طفولته، من أبرز شخصيات تاريخ صدر الإسلام. فلم يقتصر دوره على كفالاته العاطفية للنبي (ص)، بل كان الداعم الاجتماعي والسياسي والأمني الأهمّ له في مكّة، وقد سجّلت المصادر التاريخية والسيروية على نطاقٍ واسع دوره الحاسم في الدعم المتواصل للنبي (ص)، سواء قبل البيعة أم بعدها. ومع ذلك، ظهرت منذ القرون الإسلامية الأولى آراءٌ في بعض المصادر أنكرت إيمان أبي طالب (ع) وأدرجته في عداد المشركين؛ وهو توجّه انعكس في رواياتٍ حديثة وتفسيرية وتاريخية وأدبية، وتحوّل تدريجيًّا إلى تيارٍ راسخ في التراث الفكري لجزءٍ من العالم الإسلامي. ويتمثّل الموضوع المحوري لهذا البحث في تحليل المجالات والأنماط والأسباب الكامنة وراء تشكّل هذا التوجّه واستمراره، والإجابة عن السؤال الأساس: هل إنّ مقولة عدم إيمان أبي طالب (ع) مجرد خلافٍ روائي أو عقائدي، أم أنّ لها جذورًا أعمق، ولا سيّما سياسية واجتماعية؟ وتنبع أهمية هذا البحث من أنّ مسألة إيمان أبي طالب (ع) أو كفره لا تقتصر على كونها قضية فردية أو تاريخية، بل ترتبط ارتباطًا مباشرًا بمكانة الإمام علي (ع)، ومنزلة أهل البيت (ع)، وشرعية التيارات السياسية التي برزت بعد وفاة النبي (ص). وتُظهر الدراسة التاريخية أنّ تكفير أبي طالب (ع) تشكّل في سياق صراعات السلطة، والتنافس القبلية، والتعارضات الأيديولوجية التي أعقبت العصر النبوي. وفي مقابل هذا التيار، أكّدت الإمامية الشيعية، إلى جانب جماعة من علماء أهل السنّة المنصفين، على إيمان أبي طالب (ع) وتوحيده وإخلاصه، مستندين إلى الشواهد التاريخية، والأشعار المنسوبة إليه، وروايات أهل البيت (ع)، فضلًا عن تعارض روايات التكفير مع تعاليم القرآن الكريم. ومن هنا، فإنّ إعادة القراءة النقدية لهذه المسألة يمكن أن تسهم في فهم جذور كثير من الصراعات الكلامية والمذهبية في تاريخ الإسلام. وقد نظّم هذا البحث وفق منهج «البرهان الإتي»، أي الانطلاق أولًا من رصد المظاهر والمصاديق المختلفة للعداء تجاه أبي طالب (ع) في المصادر المتنوّعة، ثم تحليل العلل التي أوجدتها. وجمعت المعطيات من مصادر حديثة وتفسيرية وتاريخية وأدبية وكلامية، لدى الشيعة وأهل السنّة على السواء، ثم خضعت للنقد السندي، والتحليل المضموني، والمقارنة التاريخية؛ وهو ما يتيح تجاوز الأحكام التبعية والوصول إلى الجذور الحقيقية لهذه الظاهرة. وثبّين النتائج أنّ العداء لأبي طالب (ع) يمكن دراسته في

استنادًا إلى هذه المقالة: زارع خورمیزی، محمد رضا؛ صباحي كاشاني، محمد مهدي (٢٠٢٥). تحليل أسباب تكوّن واستمرار فكرة عدم إيمان أبي طالب (ع) في

مصادر تاريخ الإسلام. تاريخ الإسلام، ٢٦ (٤)، ص ٧-٣٤. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65985.2310>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

ساحتين: خارجية وداخلية. ففي الساحة الخارجية، عادى مشركو قريش والتيار اليهودي أباً طالب(ع) بسبب دوره المحوري في حماية حياة النبي(ص) ودعمه لانتشار الإسلام، وتجسّد هذا العداء في الضغوط الاقتصادية، والتهديدات الأمنية، والحملات الدعائية، ومحاولات اغتيال النبي(ص)، غير أنّ إدارة أبي طالب(ع) الحكيمة ودعمه العملي حالاً دون تحقّق أهدافهم. أمّا في الساحة الداخلية للعالم الإسلامي، فقد تولّت العداء لأبي طالب(ع) تياراتٌ مثل النواصب والخوارج والأمويين، ثم العباسيين، وفي العصور المتأخّرة بعض الجماعات السلفية التكفيرية. ولم يكن هذا التوجّه نابغاً، في جوهره، من خلافات عقائدية خالصة، بقدر ما كان انعكاساً للصراع السياسي مع الإمام عليّ(ع) وأهل بيته. ويكشف اختلاق روايات الدّم، وتحريف أسباب نزول الآيات، وكتمان الأشعار الدالّة على إيمان أبي طالب(ع)، عن الطابع السياسي الموجّه لهذا التيار. وخلاصة القول، إنّ العداء لأبي طالب(ع) ظاهرة متعدّدة المستويات، لها أسباب تمهيدية ومحورية وتحفيزية، وتتجذّر بعمق في التحوّلات السياسية والمذهبية في تاريخ الإسلام، وتُعَدّ في النهاية امتداداً لدوائر العداء للإمام عليّ(ع) وأهل البيت(ع).

الكلمات المفتاحية: أبو طالب(ع)، النبي(ص)، الإمام عليّ(ع)، حديث الضحاح، النّضب (الناصبية).

تحلیل علل شکل‌گیری و تداوم انگاره عدم ایمان ابوطالب (ع) در گستره تاریخ اسلام

محمد رضا زارع خورمیزی^۱، محمدمهدی صباحی کاشانی^۲

^۱ استادیار، گروه تاریخ اسلام، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی اهل‌بیت (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
khormizi@abu.ac.ir

^۲ استاد، مؤسسه فرهنگی - هنری تحقیق و نشر حضرت ابوطالب (ع)، قم، ایران. Mohammadmahdisabahi079@gmail.com

چکیده

ابوطالب بن عبدالمطلب (ع)، عموی پیامبر اسلام (ص)، از شخصیت‌های محوری صدر اسلام و بزرگ‌ترین حامی اجتماعی، سیاسی و امنیتی پیامبر (ص) در مکه بود. با وجود نقش تعیین‌کننده او در حفاظت از جان پیامبر (ص) و پشتیبانی از دعوت اسلامی، از سده‌های نخستین، دیدگاهی در برخی از منابع اسلامی پدید آمد که ایمان ابوطالب (ع) را انکار کرده و او را مشرک معرفی نمود. مسئله اصلی این پژوهش، تحلیل علل، زمینه‌ها و گونه‌های شکل‌گیری و تداوم این انگاره در تاریخ اسلام و بررسی این پرسش بنیادین است که آیا این رویکرد صرفاً اختلافی روایی و اعتقادی بوده یا ریشه‌هایی سیاسی، اجتماعی و فرقه‌ای داشته است؟ این پژوهش با روش «برهان ائی» و رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده و داده‌های آن از منابع حدیثی، تفسیری، تاریخی، ادبی و کلامی شیعه و اهل سنت گردآوری و با نقد سندی، تحلیل محتوایی و مقایسه تاریخی بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که دشمنی با ابوطالب (ع) و نسبت شرک به او، بیش از آنکه مبتنی بر شواهد معتبر تاریخی باشد، حاصل منازعات قدرت، دشمنی مشرکان، یهود، منافقان و خوارج، رقابت‌های قبیله‌ای و ستیز سیاسی با امام علی (ع) و اهل‌بیت (ع) بوده است. جعل روایات ذم، تحریف شأن نزول آیات، ترویج اسرائیلیات و حذف شواهد ادبی دال بر ایمان ابوطالب (ع)، از عوامل اصلی شکل‌گیری و تداوم این باور در میراث حدیثی، تفسیری و تاریخی به‌شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: ابوطالب (ع)، پیامبر (ص)، امام علی (ع)، حدیث ضحضاح، ناصبی‌گری.

استاد به این مقاله: زارع خورمیزی، محمد رضا؛ صباحی کاشانی، محمدمهدی (۱۴۰۴). تحلیل علل شکل‌گیری و تداوم انگاره عدم ایمان ابوطالب (ع) در

گستره تاریخ اسلام. *تاریخ اسلام*، ۲۶(۴)، ص ۷-۳۴. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65985.2310>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

ابوطالب بن عبدالمطلب حدود ۷۵ سال پیش از بعثت پیامبر(ص) در مکه متولد شد و پس از وفات پدرش عبدالمطلب، به ریاست قریش رسید. وی براساس وصیت عبدالمطلب (۴۵ ق)، سرپرستی پیامبر(ص) را که در آن زمان کودکی هشت ساله بود، برعهده گرفت و همواره با توجه و حمایت ویژه از او مراقبت کرد. ابوطالب(ع) در جوانی پیامبر(ص)، زمینه ازدواج ایشان با حضرت خدیجه(س) (۱۰ بعثت) را فراهم ساخت و خطبه عقد را نیز خود ایراد کرد. در دوره تنگدستی ابوطالب(ع)، پیامبر(ص) سرپرستی و تربیت علی(ع)، کوچک‌ترین فرزند او را پذیرفت و عهده‌دار تربیت وی شد.^۱ پس از بعثت پیامبر اسلام(ص)، ابوطالب(ع) با تکیه بر جایگاه قبیله‌ای خود، به‌طور مستمر از ایشان در برابر تهدیدهای قریش حمایت می‌کرد.^۲ در این دوره، فرزندان و نزدیکان او از پیشگامان اسلام بودند؛ امام علی(ع) نخستین ایمان آورنده و جعفر بن ابی طالب از مسلمانان نخستین به‌شمار می‌رفتند.^۳ همچنین حمزه بن عبدالمطلب و ابوسلمه بن عبدالاسد، از بستگان نزدیک ابوطالب(ع)، در اوان دعوت نبی(ص)، به اسلام گرویدند و نقش مؤثری در تقویت جامعه نوپای مسلمانان داشتند.^۴ منابع معتبر تاریخی هیچ گزارشی از مخالفت ابوطالب(ع) با ایمان آوردن نزدیکانش ارائه نکرده و همگی بر تداوم حمایت وی از پیامبر(ص) تا پایان عمر دلالت داشته^۵ و به‌طور یکپارچه بر حمایت مستمر ابوطالب(ع) از پیامبر اسلام(ص) تأکید نموده‌اند.^۶ ابوطالب(ع) در سال دهم بعثت و در حدود ۸۶ سالگی وفات یافت.^۷ با درگذشت او، فشار مشرکان قریش بر پیامبر(ص) و مسلمانان به‌طور چشمگیری افزایش یافت و نهایتاً به ترک مکه و هجرت به یثرب انجامید.^۸ تردید در ایمان یا کفر ابوطالب(ع) بعدها به یک مسئله عمده اختلافی تبدیل شد. عالمان شیعه و بخشی از اهل تسنن با استناد به احادیث اهل بیت(ع)، اشعار وی، روایات تاریخی و...، ابوطالب(ع) را از جمله کسانی می‌دانند که پیش از بعثت، به رسالت پیامبر(ص) آگاه بوده

۱. ابن جوزی، المنتظم، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۱۶؛ زمخشری، ربیع الأبرار، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۵۷؛ برزنجی حسینی، بقية الطالب لإيمان أبي طالب، ۲۰۱۷م، ص ۱۲۵؛ دحلان، ابوطالب(ع) چهره درخشان قریش، ۱۳۵۱، ص ۲۴.
۲. ابن هشام، السيرة النبوية، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۶۵-۲۷۰.
۳. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۵۷؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۲۱؛ بلاذری، أنساب الأشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۵۶.
۴. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۲۲؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۵؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۶۲.
۵. مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۸۴؛ ابن اثیر، الكامل فی التاريخ، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۳.
۶. ابن هشام، السيرة النبوية، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۱۶-۴۱۸؛ ابن اثیر، الكامل فی التاريخ، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۶۲-۶۳.
۷. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۹۳؛ مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۸۷.
۸. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۱۱؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۳۶.

است؛^۱ در حاجت‌خواهی از خداوند به او توسل می‌جست؛^۲ و پس از نزول وحی، رسالت حضرت محمد(ص) را تصدیق نمود، ولی برای حفظ جان نبی(ص) ایمان خود را آشکار نمی‌کرد. همانند حزقیل مؤمن آل‌فرعون که در باطن به خدای موسی(ع) ایمان داشت، ولی برای حفظ جان موسی(ع)، ایمان خود را کتمان می‌کرد.^۳ به همین دلیل ابوطالب در هنگام وفات، مورد دعای خیر نبی(ص) قرار گرفت.^۴ در مقابل دیدگاه فوق، بخشی از عالمان اهل تسنن، با استناد به برخی احادیثی که در شأن نزول تعدادی آیات قرآن کریم در ذم ابوطالب(ع) نقل شده، وی را در ردیف مشرکانی که تا آخر عمر بر شرک خود اصرار داشتند، قرار داده‌اند. این در حالی است که «تقیص ابی طالب(ع)»^۵ و «بغض ابی طالب(ع)»^۶ را شماری از عالمان مساوی با «ایذای رسول خدا(ص)»^۷ و حتی معادل کفر دانسته‌اند.^۸ این پژوهش با بهره‌گیری از داده‌های معلولی برای کشف علت (برهان اثبی)، به بازخوانی ریشه‌ها، وجوه و علل این نگاه منفی به ابوطالب(ع) پرداخته است.

۲. پیشینه پژوهش

در باره شخصیت و جایگاه ابوطالب(ع) از سده‌های نخستین اسلامی تاکنون تحقیقات متعددی شده است. گستردگی این آثار به حدی است که احمدبن علی نجاشی (م ۴۵۰ ق) در کتاب رجالی خود، تا اوایل سده پنجم هجری، از حدود ده اثر مستقل درباره ابوطالب(ع) یاد می‌کند که متأسفانه از میان آن‌ها تنها کتاب «ایمان ابی طالب» اثر شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) به صورت کامل در دسترس است.^۹ در قرن هفتم هجری، سید فخر بن معد موسوی (م ۶۳۰ ق) در کتاب «الحججه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب» که به «کتاب ایمان ابی طالب» شهرت دارد، کوشیده است با استناد به دلایل تاریخی و حدیثی، نادرستی دیدگاه تکفیر ابوطالب(ع) را نشان دهد.^{۱۰} در همین قرن، جمال‌الدین یوسف بن حاتم شامی (م حدود ۶۶۴ ق) در کتاب «الدرّ النظیم فی مناقب الأئمه اللهامیم»، با بهره‌گیری از منابع پیشین، به تحلیل نقش

۱. آل سید علی خان، ابوطالب(ع) و بنوه، بی تا، ص ۴۱۰.

۲. غفاری، الدلیل الثاقب علی ایمان ابی طالب، ۲۰۱۱م، ص ۱۳۵.

۳. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۷۹.

۴. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۵.

۵. بغدادی، سید البطحاء، ۱۳۶۶، ص ۱۲۲.

۶. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۷۹.

۷. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۵.

۸. موصلی (ابن وحشی)، شهاب الأخبار، ۱۴۱۰ق، ص ۱۲۲.

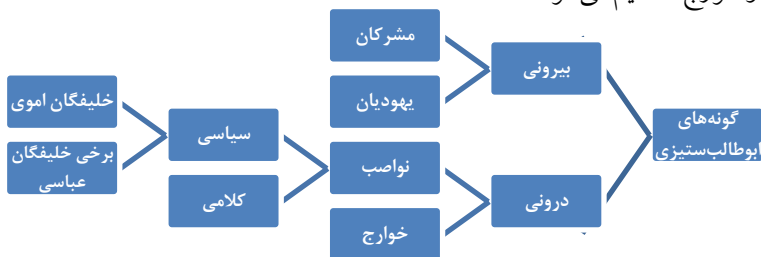
۹. نجاشی، رجال النجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۵.

۱۰. موسوی، الحججه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب، ۱۴۱۰ق، ص ۱-۳۵.

جریان اموی، به‌ویژه سیاست‌های سازمان‌یافته معاویه، در ترویج دشمنی با ابوطالب(ع) پرداخته است.^۱ هم‌عصر وی، ابن‌ابی‌الحدید معتزلی (م ۶۵۶ ق) نیز در «شرح نهج البلاغه» با بیانی متفاوت، به بازتاب‌های تاریخی این سیاست‌ها و آثار آن در تخریب جایگاه بنی‌هاشم، از جمله ابوطالب(ع) اشاره کرده است.^۲ از جمله آثار شاخص دیگر، کتاب «صحوه الطالب فی رد الشبهات عن ابی طالب» نوشته عماد عبدالکریم سرور (معاصر) است که نویسنده در بخشی از آن، به ممانعت تاریخی و هدفمند امویان از نشر فضائل بنی‌هاشم، به‌ویژه ابوطالب(ع) پرداخته و برخی از شبهات رایج را نقد کرده است.^۳ در دوران جدید، هم‌زمان با گسترش جریان نوسلفی در جهان اسلام، مسئله تکفیر ابوطالب(ع) از یک بحث تاریخی و علمی خارج شد و به یک چالش فرقه‌ای و ایدئولوژیک تبدیل گردید. نمونه‌ای روشن از این رویکرد، ماجرای محکومیت عبدالله الخنیزی، نویسنده کتاب «ابوطالب مؤمن قریش»، در عربستان سعودی است؛ وی صرفاً به دلیل طرح یک بحث علمی مبتنی بر ادله تاریخی و حدیثی - آن هم با تکیه غالب بر منابع اهل سنت - در اثبات نزاهت ابوطالب(ع) از کفر، با حکم اعدام مواجه شد!^۴ در مجموع، با وجود حجم قابل توجه آثار پیشین، خلأ یک پژوهش روشمند که به دسته‌بندی عرصه‌ها و گونه‌های دشمنی با ابوطالب(ع) و تحلیل علل شکل‌گیری و تداوم آن در بسترهای تاریخی، سیاسی و کلامی بپردازد، همچنان محسوس است و امتیاز اصلی پژوهش حاضر نسبت به آثار مشابه، تمرکز تخصصی بر همین خلأ و ارائه تحلیلی منسجم از پدیده دشمنی با ابوطالب(ع) در گستره تاریخ اسلام است.

۳. دسته‌بندی خصومت‌گران با ابوطالب(ع)

خصومت با ابوطالب(ع) در گستره تاریخ به دو بخش عمده بیرونی (مشرکان و یهودیان) و درونی (نواصب و خوارج) تقسیم می‌شود.

نمودار ۲- گونه‌های دشمنی با ابوطالب

۱. ابن حاتم شامی، الدرر النظیم فی مناقب الأئمه اللہامیم، ۱۴۰۸ق، ص ۲۱۸.

۲. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۶۶.

۳. سرور، صحوه الطالب فی رد الشبهات عن ابی طالب، ۱۴۲۶ق، ص ۳۸۹.

۴. الخنیزی، ابوطالب مؤمن قریش، ۱۴۲۲ق، ص ۵-۷.

۳-۱. عرصه‌های تقابل مشرکان با ابوطالب

عرصه‌های پنج‌گانه تقابل مشرکان با ابوطالب(ع)، که عمدتاً در واکنش به حمایت‌های او از پیامبر(ص) شکل گرفت، با ذکر شواهد تاریخی بررسی می‌شود.

- عرصه ادبی: مدیحه‌سرایی ابوطالب در برابر هجو مشرکان

مشرکان قریش با استفاده از زبان شعر، به هجو رسول‌الله(ص) می‌پرداختند. در مقابل، ابوطالب(ع) با اشعاری پرشور، مانند قصیده «لامیه»، به آنان پاسخ می‌داد.^۱

- عرصه اقتصادی: همیاری مالی در برابر محاصره

هنگامی که قریش مسلمانان را در «شعب ابی طالب» در محاصره اقتصادی قرار داد، ابوطالب(ع) با وجود دشواری‌های معیشتی، با تمام وجود برای تأمین غذای مسلمانان اقدام می‌کرد.^۲

- عرصه حفاظتی و امنیتی: دفاع مسلحانه از جان پیامبر(ص)

ابوطالب(ع) در مواضع متعدد، با بسیج خویشاوندان مسلح خود، از جان رسول‌الله(ص) در برابر توطئه‌های قریش محافظت می‌کرد. مشهورترین مورد، هنگامی است که «عبدالله بن زبعری» (از سران قریش) به پیامبر(ص) در حال نماز اهانت کرد. ابوطالب(ع) با اطلاع از این جسارت، بنی‌هاشم را مسلحانه به میدان آورد و به قریش اعلام کرد: «هر کس به فرزند برادرم اهانت کند، با او مقابله به مثل خواهم کرد».^۳ این موضع قاطع، مشرکان را از تکرار چنین اقداماتی بازداشت.

- عرصه سیاسی و بین‌المللی: تحریض نجاشی بر حمایت از مسلمانان

هنگامی که گروهی از مسلمانان به حبشه هجرت کردند، قریش سفیرانی نزد «نجاشی» فرستاد تا آنان را بازگردانند. در این هنگام، ابوطالب(ع) با ارسال اشعاری، نجاشی را به حمایت از رسول‌الله(ص) تشویق کرد.^۴ این اقدام ابوطالب، به تثبیت پناهندگی مسلمانان در حبشه کمک شایانی کرد.

- عرصه اجتماعی: حمایت از گروندگان به اسلام

ابوطالب(ع) نه تنها فرزندان خود مانند امام علی(ع) و جعفر را به پیوستن به نمازجماعت پیامبر(ص) تشویق می‌کرد، بلکه از دیگر گروندگان نیز دفاع می‌نمود. نمونه بارز، حمایت او از «ابوسلمه بن عبدالاسد» (فرزند دختر عبدالمطلب) است. ابوطالب(ع) صریحاً اعلام می‌کرد که اگر از پسر خواهرم حمایت نکنم، نمی‌توانم از پسر برادرم (یعنی حضرت محمد(ص)) حمایت کنم.^۵ نتیجه این پنج عرصه

۱. ابن هشام، السیره النبویه، ۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۷-۵۸.

۲. طبری، تاریخ الطبری، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۲۲۴-۲۲۵.

۳. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۱۰۳.

۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۷۹.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ۴۱۷ق، ج ۲، ص ۹۵.

تقابل آن بود که مشرکان تا زمان حیات ابوطالب (ع) نتوانستند به آرمان خود در نابودی اسلام دست یابند.^۱ لذا، انگیزه زیادی برای دشمنی با او داشتند و این دشمنی را به انحاء مختلف از خود نشان می دادند.

۳-۲. عرصه های دشمنی یهود با ابوطالب (ع)

پس از وفات عبدالمطلب، کفالت پیامبر (ص) تا زمان بلوغ برعهده ابوطالب (ع) قرار گرفت.^۲ مطابق نقل های تاریخی، ابوطالب (ع) در یکی از سفرهای تجاری خود به شام، حضرت محمد (ص) را به همراه برد. در مسیر، کاروان در ناحیه «بُصری» با راهبی نصرانی به نام بحیرا دیدار کرد. بحیرا با مشاهده نشانه های نبوت در چهره محمد (ص) به ابوطالب (ع) هشدار داد که او را هرگز به شام وارد نسازد؛ زیرا یهودیان بنا دارند او را بکشند.^۳ ابوطالب (ع) بلافاصله تصمیم گرفت کاروان را بازگرداند. بنابر گزارش «ابن اسحاق» در «السیره النبویه»، پس از بازگشت کاروان، سه تن از یهودیان شام به محل اقامت بحیرا آمدند تا به هر طریق ممکن آن نوجوان قرشی را ترور کنند، ولی به او دست نیافتند.^۴ گفته می شود از همان زمان، ابوطالب (ع) دیگر به سفرهای طولانی نرفت و سراسر عمر خود را وقف حفاظت از پیامبر (ص) کرد.^۵ وی در امور روزمره، مراقبت از محمد (ص) را ادامه می داد؛ به طور که هر بار پیش از پیامبر (ص) غذا را می چشید تا مطمئن شود مسموم نیست، و شب ها در کنار آن حضرت می خوابید، یا فرزندان خود - از جمله علی (ع) - را اطراف بستر پیامبر (ص) می خواباند، تا اگر دشمن در شب قصد سوء کرد، خود زودتر متوجه شود و دفاع کند.^۶ ابوطالب (ع) در مسیرهای عمومی نیز نخست خود قدم می گذاشت، تا از نبود کمین دشمن مطمئن گردد، و در مواقع خطر، جای پیامبر (ص) را با پسرش علی (ع) جابه جا می کرد.^۷ این تدابیر نشان می دهد که او نقشه های یهود برای ترور پیامبر (ص) در دوران نوجوانی را درک کرده بود و پیوسته در خنثی کردن آنها می کوشید. با توجه به این پیشینه، نقش ابوطالب (ع) در دفع توطنه های یهود علیه پیامبر (ص) باعث تحریک دشمنی آنان نسبت به وی می شدند. لذا، بعدها، در دوران پس از رحلت پیامبر (ص) نیز، برخی از یهودیان به ظاهر مسلمان شده - مانند کعب الاحبار - در دستگاه خلافت اموی به جعل روایت های ضدّ علی (ع) و ضدّ ابوطالب (ع) پرداختند. پژوهش های حدیثی،

۱. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۹۶.

۲. ابن هشام، السیره النبویه، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۸۰.

۳. ابن اسحاق، السیره النبویه، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۵۵-۱۵۶.

۴. طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۲۸۰-۲۸۳.

۵. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۰-۱۲۱.

۶. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۹۵.

۷. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۷۷-۷۹.

اینگونه روایات را در شمار اسرائیلیات دانسته‌اند.^۱

با توجه به مطالب فوق، دشمنی یهودیان با ابوطالب(ع) را می‌توان در دو سطح تحلیل کرد:

- ۱) سعی یهود در ترور پیامبر(ص) در نوجوانی که به دلیل نقش محافظتی ابوطالب با شکست مواجه شد و دشمنی آنان نسبت به ابوطالب را برانگیخت.^۲
- ۲) نقش یهود در ترویج اسرائیلیات و احادیث ذمّ علیه ابوطالب و خاندان وی.

۳-۳. عرصه‌های دشمنی نواصب و خوارج با ابوطالب(ع)

ناصبی کسی است که با امام علی(ع) یا یکی از اهل بیت پیامبر(ص) دشمنی ورزد؛ خواه این دشمنی در باطن و از طریق انکار فضائل و خواه در ظاهر و با سب، دشنام و تخطئه آشکار باشد. بر این اساس، یکی از نشانه‌های اصلی ناصبی‌گری، عیب‌جویی و دشمنی با خاندان نبی(ص)، به‌ویژه امام علی(ع) و وابستگان نزدیک ایشان است؛ امری که به‌طور طبیعی دشمنی نسبت به ابوطالب(ع) را نیز در بر می‌گیرد.^۳ از سوی دیگر، بغض نسبت به حضرت ابوطالب(ع) موجب آزار رسول اکرم(ص) و مساوی با کفر به‌شمار می‌رود.^۴ همچنین فقهای مالکی، از جمله علی اجهوری (م ۱۰۶۶ق) و محمد بن احمد طلسمانی (۷۷۱ق) تصریح کرده‌اند که درباره ابوطالب(ع) هیچ تعبیری جز «حامی رسول‌الله(ص)» جایز نیست و هرگونه سخن زشت درباره او، مصداق آزار پیامبر اکرم(ص) است؛ و اذیت‌کننده نبی(ص) به حکم شرع، کافر و مستوجب قتل خواهد بود.^۵ لذا، در سلسله اسناد احادیثی که دستمایه تکفیر ابوطالب(ع) قرار گرفته‌اند، ردّ پای نواصب اموی و کارگزاران آنها نظیر مغیره بن شعبه ثقفی (م ۵۰ق) به وضوح دیده می‌شود،^۶ که بغض وی نسبت به امام علی(ع) امری مسلم بوده و به تصریح مورخان و محدثان، وی دشنام‌گویی به امام علی(ع) را به‌صورت علنی بر منبر کوفه رواج داد.^۷ همچنین خلیفگان

۱. ذهبی، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۳۲؛ سیوطی، الإتقان فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۳۸۲-۳۸۵.

۲. برای اطلاع بیشتر از عملیات یهود علیه پیامبر(ص) در کودکی و جوانی نک.: عزیزاده، عملیات یهود برای مقابله با پیامبر(ص)، ۱۳۷۸، ص ۳-۲۵.

۳. نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۶۶.

۴. نقدی، مواهب الوهاب فی فضائل والد امیرالمؤمنین ابی‌طالب(ع)، ۱۴۱۲ق، ص ۲۵۴.

۵. نقدی، مواهب الوهاب فی فضائل والد امیرالمؤمنین ابی‌طالب(ع)، ۱۴۱۲ق، ص ۲۵۴.

۶. هرچند در برخی طرق نقل، این روایات به ابی‌سعید خدری (م ۷۴ق) یا عباس بن عبدالمطلب (م ۳۲ق) نسبت داده شده‌اند، اما باید تأکید کرد که این اشخاص هرگز در شمار نواصب معرفی نشده‌اند و نسبت دادن انگیزه ابوطالب‌ستیزانه به آنان، فاقد پشتوانه تاریخی است.

۷. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۲۵۴؛ ابن‌سعد، طبقات، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۶۸.

عباسی نیز که با شعار «الرضا من آل محمد» قدرت را به دست گرفتند، همانند امویان، سیاست تضعیف جایگاه آل ابی طالب را در پیش گرفتند. آنان برای مقابله با طالبیان و مشروعیت‌سازی حکومت عباسیان، به برجسته‌سازی جایگاه عباس بن عبدالمطلب و در مقابل، تخریب شخصیت ابوطالب روی آوردند. لذا، در دوره عباسی، روایات دال بر کفر ابوطالب (ع) توسط محدثان مورد حمایت دربار تقویت گردید و نقل فضائل او و اشعار دال بر ایمانش، به حاشیه رانده شد و از ابوطالب (ع) در ادبیات کلامی رایج عباسی، چهره‌ای جهنمی ترسیم گردید.^۱ در کتاب‌های خوارج نیز، همانند نواصب، هجمه‌هایی علیه امام علی (ع) و حضرت ابوطالب (ع) دیده می‌شود. در این کتب، از یک‌سو ابوطالب (ع) جهنمی معرفی می‌شود^۲ و از سوی دیگر، عبدالرحمن بن ملجم مرادی - قاتل امام علی (ع) - «مُحَقِّق» و «قائم بالعدل» معرفی شده و قتل امام علی (ع) ناشی از «اجتهاد» او دانسته شده است.^۳ در این مواضع تناقضی آشکار دیده می‌شود که ریشه در دشمنی ساختاری با اهل بیت (ع) دارد.^۴ افزون بر این، برخی جریان‌های صوفیانه نیز با استناد به ادعاهایی همچون خواب و رؤیا، بسیاری از قاتلان اهل بیت (ع)، کافران و حتی فرعون را اهل نجات دانسته‌اند.^۵ شگفت اینکه، همان‌ها قرابت ابوطالب نسبت به نبی اکرم (ص) را نفی کرده و او را جهنمی می‌شمارند. با همین رویکرد، ابن عربی در «الفتوحات المکیة» به نفی قرابت دینی میان حضرت ابوطالب (ع) و فرزندش امیرالمؤمنین علی (ع) پرداخته و روایات فراوان نقل شده از امام علی (ع) درباره ایمان پدرش را نادیده گرفته است.^۶ در زمان معاصر نیز سلفیان تکفیری همان رویکرد امویان و خوارج را در ابوطالب‌ستیزی از خود نشان دادند؛ از جمله بن‌باز، مفتی مشهور آنان، به صراحت ابوطالب (ع) را «کافر» معرفی کرده است.^۷ البته ابوطالب‌ستیزی در ادبیات سلفیه تکفیری یک بحث صرفاً حدیثی نیست، بلکه امتداد رویکرد ایدئولوژیک و فرقه‌گرایانه آنان به‌شمار می‌رود که هرگونه روایات ضعیف و مسئله‌دار را برای تضعیف جایگاه امام علی (ع)، اهل بیت (ع) و مسلمانان شیعه بازتولید می‌کند.

۱. مسعودی، مروج الذهب ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۹۴-۲۹۶، یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۳۱-۳۳۳؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۶۸-۷۰.
۲. ابوسعید کدामी، الاستقامة، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۹۶-۹۸.
۳. وارجلانی اباضی، الدلیل والبرهان، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۸-۵۰؛ اطفیش اباضی، شرح کتاب النیل وشفاء العلیل، ۱۳۹۳ق، ج ۷، ص ۳۴-۳۶؛ کدामी اباضی، الاستقامة، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۲۸۰-۲۸۲.
۴. عثمان محمد، ابوطالب (ع) الصحابی المفتری علیه، ۱۴۲۱ق، ص ۹۷.
۵. ابن عربی، الفتوحات المکیة، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۹-۵۱؛ ج ۳، ص ۳۹۸-۴۰۰؛ شعرانی، البیواقیت والجواهر فی بیان عقائد الاکابر، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵-۲۸؛ مناوی، فیض القدر شرح الجامع الصغیر، ۱۳۵۶ق، ج ۳، ص ۲۶-۲۷؛ قسطلانی، المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیة، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۸.
۶. ابن عربی، الفتوحات المکیة، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۵۳۲.
۷. ابن باز، مجموع فتاوی، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۳۴۵-۳۴۷.

۴. دشمنی با ابوطالب(ع) در منابع و آثار

۴-۱. منابع حدیثی

بخش اصلی رویکرد منفی نسبت به ابوطالب(ع) مبتنی بر چند خبر در کتب حدیثی است که مشهورترین آن‌ها «حدیثِ ضَحْضَاح» می‌باشد. براساس این خبر، «عبّاس بن عبدالمطلب به رسول خدا(ص) گفت: عمویت از تو سودی نبرد، در حالی که از تو دفاع کرد و به سبب تو بر دیگران خشم گرفت. آن حضرت فرمود: «او در «ضَحْضَاحُ مِنَ النَّارِ» (حوضچه کم‌عمق آتش) است؛ و اگر من نبودم (شفاعت من نبود)، در پایین‌ترین درکات جهنم قرار می‌گرفت».^۱ در اسناد این حدیث، اشخاص غیر معتبر دیده می‌شود؛ از جمله «سفیان الثّوری» (م ۱۶۱ق) که عالمان رجال، او را «مُدَلِّس» دانسته‌اند و نوع تدلیس وی را از سنخ «تدلیس التّسویه» برشمرده‌اند.^۲ که موجب ضعف حدیث می‌شود.^۳ افزون‌بر این، سفیان ثوری -علاوه‌بر شهرت به تدلیس- از افراد مسئله‌داری مانند «خالد بن سلّمه بن العاص» نیز روایت کرده که به دشمنی و هجو پیامبر(ص) شهرت داشت.^۴ شخص دیگر در سلسله اسناد احادیث «ضحضاح»، «عبدالملک بن عمیر» (م ۱۳۶ق) است که به «سوء الحفظ» و «کثرة الغلط» شهرت داشته است.^۵ لذا، در سلسله اسناد حدیث ضحضاح مُدَلِّسان، مُرسلان، ضُعفاء و مجهولان به‌وضوح دیده می‌شود.^۶ علاوه‌بر ضعف سند، روایات مشهور به «ضحضاح» با آیات قرآن کریم نیز مخالفت دارند؛ زیرا همه این احادیث بر این نکته تکیه می‌کنند که ابوطالب(ع) در جهنم بوده و پیامبر(ص) در عذاب او «تخفیف» داده و وی را از قعر دوزخ به «حوضچه کم‌عمق آتش» انتقال داده است؛ حال آنکه قرآن کریم به صراحت می‌گوید: کافرانی که وارد جهنم می‌شوند، در عذاب آنان تخفیفی داده نخواهد شد، به‌ویژه آنان که بر کفر از دنیا رفته‌اند.^۷ افزون‌بر این، احادیث «ضحضاح» با آیات نافی «شفاعت برای کفار» نیز سازگار

۱. بخاری، صحیح البخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۴۰۸، ح ۳۶۷۰؛ مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، بی تا، ج ۱، ص ۱۹۵، ح ۲۰۹.

۲. یعنی: «چه بسا، چیزی را از حدیث کم می‌کرد یا راوی ضعیف را حذف می‌نمود تا حدیث را خوش‌نما سازد» (سیوطی، تدریب الراوی، بی تا، ج ۱، ص ۲۲۴؛ سخاوی، فتح المغیث، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۸۴؛ خطیب بغدادی، الکفایة، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۳۵۶).

۳. ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، بی تا، ج ۱۱، ص ۱۵۷؛ ج ۳، ص ۸۳.

۴. ذهبی، میزان الاعتدال، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۴۰۶؛ و گزارش‌های رجالی مرتبط ذیل خالد بن سلّمه.

۵. ذهبی، میزان الاعتدال، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۴۰۶؛ ذیل عبدالملک بن عمیر؛ ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، بی تا، ج ۶، ذیل عبدالملک بن عمیر.

۶. الخنیزی، ابوطالب(ع) مؤمن قریش، ۱۴۲۲ق، ص ۳۸۸؛ علامه امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۷، ص ۳۳۰-۳۵۲؛ ج ۸، ص ۲۲۸-۲۴۶. مواضع نقد حدیث «الضحضاح».

۷. فاطر، ۳۶: «لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمَوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا»؛ بقره، ۱۶۱-۱۶۲: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا... لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ».

نیست.^۱ بنابراین، اگر فرض شود که ابوطالب(ع) کافر بوده است، صحیح نیست که پیامبر(ص) برای او طلب شفاعت کند یا در عذاب او تخفیف روا دارد. لذا، براساس اصل لزوم عرضه حدیث بر قرآن، روایات مشهور به «ضحاح» به دلیل مخالفت با قرآن، قابل پذیرش نیستند.^۲ همچنین این دسته اخبار با احادیث دیگری که می‌گویند «شفاعت پیامبر(ص) شامل مشرکان و کفار نمی‌شود» نیز در تعارض اند.^۳ لذا، به نظر می‌رسد روایات ناظر به شرک ابوطالب(ع) بدون توجه به اصول حاکم بر علم حدیث در برنامه سیاسی-تبلیغی معاویه علیه امام علی(ع) و خاندان ایشان جعل شده و سپس به جوامع حدیثی راه یافته است.^۴ نمونه‌ای دیگر از شواهد جعل این احادیث، ناسازگاری آنها با «اسلوب گفتار نبی(ص)، امام علی(ع) و اهل بیت(ع)» است. از جمله احادیث ذم ابوطالب مملو از تعبیرات اهانت آمیزی است که واضعان حدیث، از زبان امیرالمؤمنین(ع) نسبت به پدرش نقل کرده‌اند؛ مثلاً: «إِنَّ عَمَّكَ الصَّالِّ قَدْ مَاتَ» یا «إِنَّ الشَّيْخَ الصَّالِّ قَدْ مَاتَ». این قبیل تعابیر، با سیره گفتاری امیرالمؤمنین علی(ع) نسبت به پدر خویش بیگانه است؛ چراکه ایشان به دستور قرآن کریم درباره پدر و مادر مشرک، به تکریم زبانی و رفتاری مأمور بودند؛^۵ خصوصاً اینکه ابوطالب(ع) در مکه حامی و دوستدار جدی نبی(ص) به‌شمار می‌رفت و هیچ‌گاه رفتار او با امثال ابولهب که تا آخر عمر از دشمنی با پیامبر(ص) دست برنداشت، قابل مقایسه نبود. از شگفتی‌های این باب، عدم پذیرش روایات فراوانی از اهل بیت(ع) بوده که در مدح و فضائل ابوطالب(ع) رسیده است، ولی مخالفان به این بهانه که راویان این احادیث با وجود وثاقت، شیعه هستند، آنها را نپذیرفته‌اند؛ این در حالی است که همانان کوچک‌ترین خبر واحدی را از محدثان شیعه در فضیلت خلفای سه‌گانه پذیرفته و به آن احتجاج کرده‌اند.^۶

۴-۲. دشمنی با ابوطالب(ع) در منابع تفسیری

در منابع تفسیری، دشمنی با ابوطالب(ع) عمدتاً در قالب تطبیق برخی آیات قرآن در مذمت استغفار بر

۱. مدثر، ۴۵-۴۸؛ غافر، ۱۸؛ مریم، ۸۶-۸۷. «فَمَا تَتَّعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ» (مدثر، ۴۸)؛ «وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ» (غافر، ۱۸)؛ «لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» (مریم، ۸۷)، «نَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا» (مریم، ۸۶).

۲. در مورد قاعده «عرض حدیث بر قرآن» در روایات، نک: مجمع جهانی اهل بیت(ع)، سید البطحاء ابوطالب(ع)، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰.

۳. ابن حنبل، مسند، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۲، ح ۷۰۲۸؛ ج ۴، ص ۴۱۶، ح ۱۹۷۵۰.

۴. برای مجموع روایات و اسناد: شفیعی شاهرودی، ابوطالب(ع) حامی الرسول، ۱۳۹۷، ص ۱۱۴-۱۱۸.

۵. لقمان، ۱۵.

۶. شفیعی شاهرودی، ابوطالب(ع) حامی الرسول، ۱۳۹۷، ص ۱۱۴-۱۱۸، و نیز تتبع در احتجاجات اهل سنت به روایات فضائل خلفا از طرق شیعه.

مشرکین نمود یافته که مهم‌ترین این موارد عبارتند از:

۱. **شان نزول آیه ۲۶ سوره انعام:** «وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ».^۱ این آیه بنا بر نظر مشهور مفسران، درباره کافران و مشرکانی نازل شده که هم خود از پیامبر(ص) فاصله می‌گرفتند و هم دیگران را از پیروی او باز می‌داشتند. با این حال، در برخی منابع تفسیری و سیره‌ای، گزارشی نقل شده که آیه را بر حضرت ابوطالب(ع) تطبیق می‌دهد.^۲ گزارشی که طبری پس از نقل آن، در قولی دیگر، شأن نزول آیه را همان مشرکان دانسته است.^۳ از منظر نقد حدیثی، این روایت مرسل و فاقد اعتبار سندی است و افزون بر آن، با شواهد متواتر تاریخی درباره حمایت مستمر و همه‌جانبه ابوطالب(ع) از پیامبر(ص) ناسازگار است. همچنین تعبیر «يَنْأَوْنَ» (دوری گزیدن) با حضور دائمی ابوطالب(ع) در کنار پیامبر(ص) همخوانی ندارد و کاربرد افعال به صورت جمع، حمل آیه بر یک فرد واحد را خلاف ظاهر و قواعد تفسیری نشان می‌دهد.

۲. **شان نزول آیه ۱۱۳ سوره توبه:** «مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ».^۴ در برخی روایات نقل شده در «صحیح بخاری»، بر حضرت ابوطالب(ع) تطبیق شده و ادعا گردیده که پس از امتناع او از گفتن «لا إله إلا الله»، پیامبر(ص) وعده استغفار داد و آیه نازل شد.^۵ این تطبیق با اشکال جدی تاریخی روبه‌رو است؛ زیرا سوره توبه مدنی بوده، در حالی که وفات ابوطالب(ع) چند سال پیش از هجرت و در مکه رخ داده است. افزون بر این، شماری از مفسران تصریح کرده‌اند که شأن نزول آیه مربوط به سال دوم یا سوم هجری و درباره عبدالله بن جراح، پدر ابو عبیده جراح بوده است، و اساساً مرتبط با حضرت ابوطالب(ع) نمی‌باشد.^۶

۳-۴. دشمنی با ابوطالب(ع) در منابع تاریخی

منابع تاریخی و حدیثی گزارش‌های فراوانی از ستایش پیامبر(ص) نسبت به اشخاصی نقل کرده‌اند که با وجود مسلمان نبودن، به سبب پایبندی به آیین ابراهیمی و پرهیز از شرک، مورد تکریم قرار گرفته‌اند؛ از جمله امیه بن ابی‌الصلت در روایت «صحیح مسلم»^۷، زید بن عمرو بن نفیل به‌عنوان موحد

۱. الأنعام، ۲۶.

۲. ابن‌اسحاق، السیرة النبویه، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۲۲۲؛ ابن‌ابی‌حاتم رازی، تفسیر القرآن العظیم، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۲۷۷.

۳. طبری، جامع البیان، ۱۴۰۵ق، ج ۷، ص ۱۷۱.

۴. توبه، ۱۱۳.

۵. بخاری، صحیح، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۱۷.

۶. قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۱۳۸۴ق، ج ۱۷، ص ۳۰۷؛ ابن‌ابی‌حاتم رازی، تفسیر القرآن العظیم، بی‌تا، ج ۴،

ص ۳۰۳؛ مسلم نیشابوری، صحیح، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۸.

۷. مسلم نیشابوری، صحیح، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸۷.

جاهلی^۱ و قس بن ساعدة ایادی به عنوان خطیب موحد عصر جاهلیت،^۲ که در روایات، آنها را مورد ستایش پیامبر (ص) دانسته‌اند. نکته قابل تأمل آن است که این افراد، نه از حیث حمایت عملی از پیامبر (ص) و نه از نظر دفاع ادبی و اعتقادی از توحید و نبوت، هم‌سنگ حضرت ابوطالب (ع) نیستند؛ با این حال، در سنت تاریخی و حدیثی مخالفان، تنها ابوطالب (ع) از چنین ستایش و تکریمی استثناء شده است.

۴-۴. دشمنی با ابوطالب (ع) در منابع ادبی

اشعار منسوب به حضرت ابوطالب (ع) از نخستین سده‌های اسلامی تا دوره‌های بعد، همواره مورد توجه محدثان، مورخان و ادیبان بوده است^۳ و قصیده لامیه ابوطالب (ع) در همان زمان نبی (ص) شهرت یافت؛ به طوری که پیامبر اکرم (ص) در ماجرای قحطی مدینه، هنگام دعا برای باران، به بیتی از آن اشاره کرد: «وَأَبْيَضُ يُسْتَسْقَى الْغَمَامُ بَوَجْهِهِ»^۴. علاوه بر این، پیامبر (ص) در جنگ بدر نیز با اشاره به یک مصرع از اشعار ابوطالب (ع) «لَتُلْتَبَسَنَّ أَشْيَافُنَا بِالْأَمْثَالِ»، پیروزی مسلمانان را یادآور شد.^۵ با این وجود، مع‌الاسف وجه مهم دیگر دشمنی با ابوطالب (ع)، کتمان و حذف اشعار مشعر به ایمان او در منابع ادبی است. ابن شهر آشوب تصریح می‌کند: «سه هزار بیت از حضرت ابوطالب (ع) باقی مانده که دلالت بر ایمان ایشان دارد»^۶. بعدها نه تنها این اشعار نادیده گرفته شد، بلکه مضامین احادیث جعلی ذم ابوطالب در اشعار برخی شاعران فارسی‌زبان نیز مانند مولوی و جامی بازتاب یافت که با پاسخ ادیبانی چون میرحسین شافعی یزدی مواجه شد.^۷

۴-۵. دشمنی با ابوطالب (ع) در منابع فقهی

نگاه منفی به حضرت ابوطالب (ع) به حوزه فقه نیز سرایت کرده است. صنعانی در «المصنف» مدعی شده که تنها عقیل از ابوطالب (ع) ارث برده و امام علی (ع) و جعفر ارث نبرده‌اند؛ زیرا ابوطالب (ع)

۱. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۲۸۵؛ ابن هشام، السيرة النبوية، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۵۲؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۳۶.

۲. ابن حنبل، المسند، بی تا، ج ۳، ص ۴۳۹؛ حاکم نیشابوری، المستدرک، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۶۰۴؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۱۳۵.

۳. ابن هشام، السيرة النبوية، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۷۵؛ طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۳۲۱؛ بلاذری، أنساب الأشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۴۵؛ ابن حجر عسقلانی، الإصابة، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۱۶؛ عبدالقادر بغدادی، خزائن الأدب، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۱.

۴. ابن کثیر، البداية والنهاية، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۸۴.

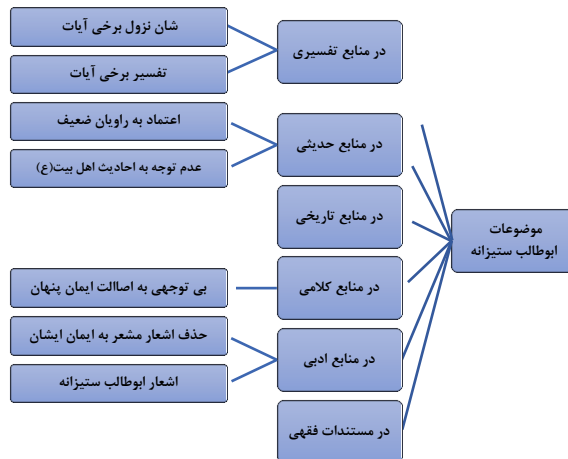
۵. ابن شهر آشوب، مشاهیر القرآن، ۱۳۶۹ق، ج ۲، ص ۶۵.

۶. مولوی، مثنوی معنوی، بی تا، دفتر ۶؛ جامی، هفت اورنگ، بی تا، ص ۴۸.

مشرك بوده و آنان مسلمان بوده‌اند و «اهل ملتین لا یتوارثان»^۱ البته این ادعا بدون ارائه مستند معتبر تاریخی مطرح شده است.

۴-۶. دشمنی با ابوطالب(ع) در عرصه تخریب و محو آثار

وهابیان نجدی بعد از تسلط بر حجاز، در روند محو آثار مرتبط با اهل بیت(ع)، مزار حضرت ابوطالب(ع) را نیز تخریب کردند. علاوه بر این، به بهانه مشرک شمردن وی، نشانه‌ها و آثار دیگر مرتبط با وی را منکر می‌شوند. آنان معرفی شعب ابی طالب به زائران در ایام حج و عمره را برنمی‌تابند و در قبرستان ابی طالب، افزون بر تخریب مزار وی، مزار پدرش عبدالمطلب و جدش عبد مناف را نیز نابود کرده و از زیارت مسلمانان در این مزارات منع می‌کنند.

نمودار ۲- دسته‌بندی موضوعات ابوطالب سستیزانه در آثار و منابع

۵. علل دشمنی با ابوطالب(ع)

۵-۱. علل تمهیدی (زمینه‌ها)

۵-۱-۱. سرّی بودن ایمان ابوطالب(ع)

آنچه که بعدها زمینه و بهانه‌ای برای تکفیر ابوطالب(ع) قرار گرفت، سرّی بودن ایمان وی بود. پنهانی بودن ایمان ابوطالب(ع) به این علت بود که اگر وی اسلام خود را آشکار می‌کرد، نزد مشرکان قریش جایگاه خود را از دست می‌داد^۲ و نمی‌توانست به‌عنوان سرپرست قبیله، حکم و داور مشرکان قرار گیرد و از مقام

۱. صنعانی، المصنف، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص ۱۵؛ ج ۱۰، ص ۳۴۴.

۲. ابن اسحاق، سیره نبویه، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۶۱؛ عاملی، الصحیح فی سیره النبی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۱۵۵.

شیخوخت خود در حمایت از اسلام سود جوید؛^۱ زیرا در آن شرایط دین نوین اسلام نیازمند حمایت شخصیت اجتماعی و نیرومند و در عین حال به ظاهر بی طرف بود. سَری بودن ایمان ابوطالب (ع) از همان صدر اسلام مورد تأکید اهل بیت (ع) بوده و امام علی (ع) با سوگند فرمود که ابوطالب (ع) مسلمانی بود که ایمانش را کتمان می نمود.^۲ امام صادق (ع) نیز با تشبیه ابوطالب (ع) به اصحاب کهف، کتمان ایمانش را باعث اجر مضاعف دانست.^۳ بنابراین، کتمان ایمان از جانب ابوطالب (ع) حکمت بالغه‌ای داشت و بدیهی است که این کتمان ایمان، بی اطلاع نبی اکرم (ص) نبود و چه بسا با اجازه و هماهنگی پیامبر (ص) بوده است؛ و اگر این کتمان نبود، ابوطالب (ع) در ظرف ده سال نمی توانست چنین دفاع جانانه‌ای را از رسول اکرم (ص) داشته باشد و چه بسا اگر این تقیه از جانب ابوطالب (ع) نبود، ایشان به این شکل هنرمندانه و خردمندانه نمی توانست جان ایشان را حفظ کند و نبی اکرم (ص) در همان ده سال اول به دست مشرکین به شهادت می رسید؛ کما اینکه انبیای زیادی قبل از وی به شهادت رسیده بودند.^۴

۵-۱-۲. رقابت‌های قبیلگی

منابع تاریخ عرب تأکید دارند که خصومت میان بنی هاشم و بنی امیه ریشه‌ای کهن دارد و از پیش از اسلام آغاز شده و پس از ظهور اسلام نیز تداوم یافته است. به گزارش مقریزی در «النزاع والتخاصم»، با استقرار قدرت سیاسی در دست بنی امیه پس از رحلت پیامبر (ص)، این خاندان عامدانه از نقل فضایل و خدمات بنی هاشم به اسلام جلوگیری کردند و بر تنقیص آنان اصرار ورزیدند؛ از این رو، هرگونه روایت مثبت درباره بنی هاشم - از جمله ایمان و جایگاه ابوطالب (ع) - انکار یا تحریف شد.^۵

۵-۲. علل محوری

۵-۲-۱. سیاسی

بحث ایمان یا کفر ابوطالب (ع)، پیوندی مستقیم با جایگاه سیاسی امام علی (ع) و منازعات قدرت پس از خلافت ایشان دارد. در رقابت سیاسی میان امام علی (ع) و معاویه، یکی از نقاط ضعف بنی امیه پیشینه ابوسفیان، پدر معاویه، به عنوان محور شرک و دشمنی آشکار با اسلام تا فتح مکه بود؛ در مقابل، ابوطالب (ع) پدر امام علی (ع) شخصیتی محترم، حامی اصلی پیامبر (ص) و فاقد هرگونه سابقه ضداسلامی در حافظه تاریخی مسلمانان به‌شمار می رفت. بر همین مبنا، در یکی از نامه‌های امام

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۸۱.

۲. صدوق، امالی، ۱۳۷۶، ص ۵۵۰.

۳. کلینی، کافی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۴۴۸؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۷۰.

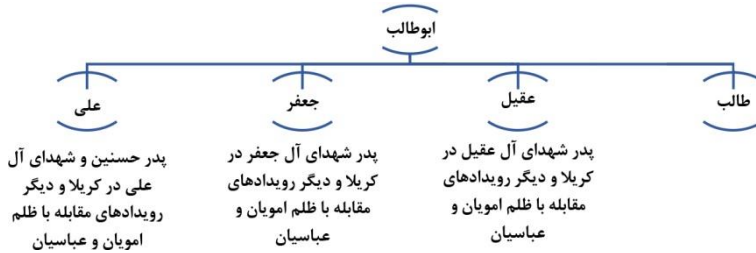
۴. حسنی، ابوطالب (ع) ثالث من اسلام، ۲۰۱۰م، ص ۱۶۱.

۵. سرور، صحوه الطالب، ۱۴۲۶ق، ص ۳۸۹.

علی(ع) به معاویه چنین آمده است: «لیس امیه کهاشم، ولا حرب کعبدالمطلب، ولا ابوسفیان کابی طالب، ولا المهاجر کالطلیق، ولا الصریح کاللطیق».^۱ این برتری نسبی، در جامعه‌ای که افتخار به نیاکان اهمیت داشت، می‌توانست به زیان معاویه تمام شود. از این‌رو، در چارچوب رقابت سیاسی، معاویه و هوادارانش کوشیدند با ترویج شرک ابوطالب(ع)، این امتیاز را خنثی کنند. به گزارش ابن‌حاتم شامی، با توصیه اطرافیان معاویه، سیاست تبلیغ کفر ابوطالب(ع) به‌صورت رسمی در دستور کار قرار گرفت و به تدریج به یک سنت تبلیغی بدل شد.^۲ در ادامه، همان‌گونه که جعل احادیث علیه امام علی(ع) رواج یافت، ساخت و ترویج روایات منفی درباره ابوطالب(ع) نیز در دستور کار قرار گرفت و این روایات، وارد منابع گردید و زمینه تردید در ایمان ابوطالب(ع) را فراهم ساخت.^۳ پس از معاویه، دیگر خلفای اموی و سپس عباسی نیز با انگیزه‌ای مشترک، به ترویج دیدگاه مشرک بودن ابوطالب(ع) پرداختند و آن، کاستن از منزلت امام علی(ع) و تضعیف جایگاه آل ابی‌طالب بود. بنی‌امیه و بنی‌عباس، آل ابی‌طالب را مهم‌ترین رقیب سیاسی و جایگزین بالقوه خود می‌دانستند؛ در حالی که پیشینه خاندان آنان - مانند مقاومت ابوسفیان تا فتح مکه و حضور عباس بن عبدالمطلب در سپاه قریش در بدر - نقطه ضعفی آشکار در برابر جایگاه ابوطالب(ع) به‌شمار می‌رفت؛ شخصیتی که حمایت بی‌دریغ او از اسلام و پیامبر(ص) انکارناپذیر بود. از این‌رو، با جعل و ترویج ادعای شرک ابوطالب(ع) کوشیدند این افتخار را از امام علی(ع) و طالبیان سلب کنند.^۴ بر همین اساس، مسئله تکفیر ابوطالب(ع) پدیده‌ای سیاسی و ساخته و پرداخته سیاست حاکمان به‌شمار می‌رفت^۵ و بازتاب مستقیم دشمنی سیاسی با امام علی(ع) و بخشی از برنامه گسترده‌تر امویان در تقابل با اصل اسلام ارزیابی می‌گردد.^۶ همچنین حضرت ابوطالب(ع) جدّ اعلاّی رهبران جریان مقابله با کفر، ظلم و خارجی‌گری در تاریخ اسلام به‌شمار می‌رفت و پدر و نیای برجسته‌ترین پرچمداران هجرت، جهاد و شهادت بود. فرزند او جعفر بن ابی‌طالب، پرچمدار اسلام در نبرد با کفار روم در جنگ موته شد و به شهادت رسید و فرزند دیگرش امام علی(ع) نیز در همه عرصه‌های جهاد با شرک، نفاق، ظلم و خارجی‌گری پیشگام بود و سرانجام به دست خوارج به شهادت رسید. شهدای بنی‌هاشم در کربلا نیز که در برابر نفاق اموی ایستادند - در رأس آنان امام

۱. ابن مزاحم منقری، وقعه صفین، ۱۴۰۴ق، ص ۴۷۱، نهج البلاغه الذی بهامشه شرح الشیخ محمد عبده، ۱۳۲۳ق، ج ۳، ص ۱۸. در این باره ر. ک: عاملی، ظلامه ابی‌طالب(ع)، ۱۴۰۹ق، ص ۹۳.
۲. ابن‌حاتم شامی، الدر النظیم فی مناقب الائمة اللهامیم، ۱۴۰۸ق، ص ۲۱۸.
۳. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱۴، ص ۶۵-۸۲.
۴. جمعی از محققین، دانشنامه کلام اسلامی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۹۹.
۵. سعید، الذب عن آباء النبی الکریم علیه افضل الصلاة و اتم التسلیم، ۲۰۰۸م، ص ۱.
۶. بغدادی، سید البطحاء، ۱۳۶۶، ص ۹۵.

حسین (ع) - همگی از نسل سه فرزند ابوطالب (ع) یعنی جعفر، عقیل و امام علی (ع) بودند. همچنین قیام‌گران ضدّ ظلم و شهدای برجسته‌ای چون زیدبن علی و حسین بن علی شهید فتح نیز نسبشان به ابوطالب (ع) می‌رسید. از این رو، طبیعی بود که خلفای ستم‌پیشه اموی و عباسی، برای تضعیف این جریان ریشه‌دار مقاومت، در تنقیص و تکفیر جدّ اعلای آن، یعنی ابوطالب (ع) بکوشند.

نمودار ۳- ابوطالب ابوالشهادی مقابله با کفر، خارجی‌گری و ظلم

۵-۲-۲. کلامی

در تاریخ اسلام، منازعات سیاسی تأثیر مستقیمی بر شکل‌گیری جریان‌های کلامی داشته و رشد ناصبی‌گری پس از تمرکز قدرت در دست معاویه، نمونه‌ای روشن از این پیوند است. معاویه برای تثبیت حاکمیت خود، سیاستی نظام‌مند در تنقیص امام علی (ع) و اهل بیت (ع) از جمله ابوطالب (ع) را در پیش گرفت؛ این رویکرد تا حدود دو قرن، از عصر معاویه تا متوکل عباسی، در میان متکلمان عثمانی مذهب مقبولیت یافت؛ به گونه‌ای که جایگاه امام علی (ع) حتی به عنوان خلیفه چهارم بعد از نبی (ص) از طرف آنها انکار می‌شد. ولی احمد بن حنبل از متکلمان اهل حدیث در اواخر قرن سوم، دریافت که ادامه این روند موجب گرایش بیشتر اهل تسنن به تشیع می‌شود. لذا، با ترویج نظریه «تربیع» به معنای پذیرش امام علی (ع) به عنوان خلیفه چهارم، کوشید این روند را اصلاح کند. اما در مسئله پذیرش ایمان پدر امام علی (ع)، یعنی ابوطالب (ع) فرصت تغییر ایجاد نشد. در نتیجه، اهل حدیث با وجود تساهل در پذیرش اخبار ضعیف در دیگر موضوعات، احادیث معتبر دالّ بر ایمان ابوطالب (ع) را رد کرده^۱ و روایات مجعول شرک او را بی‌چون و چرا پذیرفتند.^۲ این رویه در سده‌های بعد با چهره‌هایی چون

۱. سیدبن طاووس، *الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف*، ۱۴۱۷ق، ص ۲۹۸.

۲. مانند روایاتی که از ابوهریره درباره چگونگی از دنیا رفتن ابوطالب در حال شرک نقل شده است. این در حالی است که ابوهریره در سال هفتم از یمن به مدینه آمده و مسلمان شده (ابن عبدالبر، *الاستیعاب*، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۳۳۴) و ابوطالب ده سال پیش در سال دهم بعثت از دنیا رفته پس چگونه ابوهریره می‌تواند شاهد شرک ابوطالب هنگام وفاتش باشد، در حالی که آن زمان در مکه حضور نداشته و مسلمان نبوده است. به‌رغم این تناقض، روایات ابوهریره درباره سخنان شرک‌آمیز ابوطالب هنگام وفات در برخی از صحاح سته نقل شده است. نظیر روایت مسلم، احمد، نسائی و ترمذی در شأن نزول آیه ۵۶ سوره قصص (ابن هشام، *السیرة النبویه*، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۲۷).

ابن تیمیه تشدید شد و در دوره معاصر به‌وسیله محمدبن عبدالوهاب و جریان وهابیی گسترش یافت. با این حال، در همین دوره، برخی عالمان اهل سنت مانند زینی دحلان با نقد این سنت اموی، به دفاع از ایمان ابوطالب(ع) پرداختند و سستی ادله تکفیر او را نشان دادند.^۱ همچنین معارضه کلامی در برابر یک اصل اعتقادی اسلامی، به تکفیر ابوطالب(ع) دامن زد. اصل، این بود که مطابق روایات رسیده از اهل بیت(ع) نظیر حدیث «مازلنا ننقل من صلب طاهر الی صلب طاهر» و متن زیارات معصومین(ع) نظیر «وکنتم فی اصلاب الشامخه والارحام المطهره»، پیروان مکتب اهل بیت(ع) معتقدند که نه تنها نبی و پدر و اجداد نبی(ع)، بلکه پدران ائمه طاهریں از جمله پدر امام علی(ع)، از رجس شرک دور بوده و قبل از اسلام به دین حنفیت بوده‌اند و حنفاء هیچ‌گاه بت نپرستیدند.^۲ حتی بنا بر نقل امام علی(ع)، ابوطالب در شمار اوصیاء جدش حضرت ابراهیم(ع) شمرده می‌شد^۳ و آخرین شخص از اوصیاء قبل از پیغمبر اکرم(ص) به‌شمار می‌رفت.^۴ لذا، بعد از نزول وحی به نبی(ص)، به اسلام گروید. این در حالی است که مخالفان، این اصل کلامی را قبول ندارند و آباء نبی(ص) و پدر امام علی(ع) را مشرک می‌دانند.^۵

۳-۵. انگیزه‌ها (علل انگیزشی)

۳-۵-۱. کینه و عقده‌های درونی

کینه‌های جاهلی، احساس حقارت نسبت به جایگاه ابوطالب(ع)، حسادت نسبت به ایشان و امام علی(ع) از انگیزه‌های درونی دشمنی با ابوطالب(ع) است. چراکه ایشان پدر امام علی(ع) بود. امامی که قریش از او کراهت داشت و حکام اموی نسبت به او بغض داشتند؛^۶ مردی که آباء و اخوان امویان به دست او در جنگ‌های اسلام و کفر کشته شده بودند و طوائف سه‌گانه ناکثین، قاسطین و مارقین، به دست او سرکوب شده بودند. طبیعی بود که فرزندان و احفاد رهبران این طوائف نظیر طلحه و زبیر، معاویه و ذوالثدیه^۷ از امام علی(ع) کینه داشته باشند و طبعاً این کینه را به پدر او نیز سرایت بدهند. ولی اگر به فرض، ابوطالب(ع)، پدر معاویه یا یکی از حکام، مورد علاقه اهل حدیث بود، روایات متعدد در فضیلت او ساخته شده^۸ و اسلام او نیکو شمرده می‌شد؛ کما اینکه این کار را در مورد ابوسفیان انجام دادند؛ به‌رغم

۱. دحلان، ابوطالب(ع) چهره درخشان قریش، ۱۳۵۱، ص ۳۸.

۲. قاضی عیاض، شفا، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۸۳.

۳. مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳، ج ۳۵، ص ۱۰۶.

۴. امینی، الغدیر، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۳۸۹.

۵. طبسی نجفی، منیه الراغب فی ایمان ابی طالب، ۱۳۷۵، ص ۲۱۲.

۶. عاملی، ظلامه ابی طالب(ع)، ۲۰۰۹م، ص ۱۳۸.

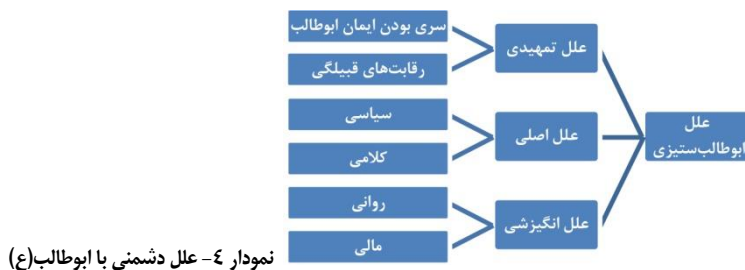
۷. سرکرده خوارج.

۸. عاملی، ظلامه ابی طالب(ع)، ۲۰۰۹م، ص ۱۳۸.

اینکه وی تا آخرین لحظه با اسلام جنگید و بعد از فتح مکه منافقانه ابراز اسلام کرد و بعدها نفاق خود را آشکار کرد.^۱ با این حال، اهل حدیث از ابوسفیان به عنوان «صحابی پیامبر» یاد می‌کنند و اسلام او را پذیرفته می‌شمارند. بررسی چرایی این رویکرد نشان می‌دهد که این داوری بیش از آنکه ریشه در شواهد تاریخی مربوط به ایمان ابوسفیان داشته باشد، به جایگاه سیاسی فرزند او، معاویه، بازمی‌گردد؛ معاویه‌ای که بنیان‌گذار حاکمیت خاندان ابوسفیان در جامعه اسلامی بود و پس از شهادت امام علی(ع)، اهل بیت پیامبر(ص) را به تدریج از عرصه حاکمیت کنار زد. همچنین ابوطالب(ع) از قبل از بعثت مورد تمجید نبی اکرم(ص) بود^۲ و امویان از این موضوع نیز حسادت می‌کردند که از پیامبر(ص) در مورد جد آن‌ها ابوسفیان روایات لعن نقل شده، ولی در مورد ابوطالب(ع)، پدر علویان، روایات متعددی مبنی بر دعاء پیامبر(ص) در حق او رسیده بود.^۳ این حسادت باعث می‌شد که آن‌ها در رواج احادیث ساختگی قدح ابوطالب(ع) تردید نکرده و برای اینکه بهتر بتوانند ابوطالب(ع) را تکفیر کنند، دامنه بحث را به پدران پیامبر(ص) کشانیده و پدر و مادر آن حضرت را نیز مشرک قلمداد نموده‌اند.^۴

۵-۳-۲. انگیزه‌های مالی

آنچه که مسلم است، اینکه، بنی‌امیه و هواداران آن‌ها در مورد رواج روایات ذم نسبت به علویان، بذل و بخشش زیادی داشتند و طبیعی بود که آن‌ها جهت تکفیر ابوطالب(ع) بذل مال کنند.^۵ لذا، در سلسله روایان احادیث ابوطالب(ع) ستیزانه، افرادی به چشم می‌خورند که از معاویه جهت وضع احادیث مختلف، حقوق ماهیانه دریافت می‌کردند؛ نظیر عمر بن عبدالله ابواسحاق السیعی که به گفته ذهبی در «المیزان»، ماهیانه ۳۰۰ درهم از معاویه دریافت می‌کرد و دانشمندان رجالی وی را مختلط دانسته‌اند.^۶

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۶.

۲. آل سید علی خان، ابوطالب(ع) و بنوه، بی تا، ص ۴۱۰.

۳. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۵.

۴. امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۷، ص ۳۳۰.

۵. موسوی، الحجه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب، ۱۴۱۰ق، ص ۳۳۵-۳۳۶.

۶. موسوی عاملی، شیخ الأبطح أو ابوطالب، بی تا، ص ۸۹-۹۰.

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که «دشمنی با ابوطالب(ع)» پدیده‌ای تک‌بعدی، اتفاقی یا صرفاً برخاسته از اختلافات روایی درباره ایمان یکی از نزدیکان پیامبر اکرم(ص) نیست، بلکه جریانی چندلایه، تاریخی و هدفمند بوده که در بستر تحولات سیاسی، قبیله‌ای و کلامی صدر اسلام شکل گرفته و در دوره‌های بعد، در قالب‌های حدیثی، تفسیری، تاریخی، ادبی و فقهی بازتولید شده است. بر این اساس، خصومت با حضرت ابوطالب(ع) بیش و پیش از آنکه ماهیتی اعتقادی داشته باشد، ریشه‌ای سیاسی داشته و سپس به حوزه‌های کلامی و فرقه‌ای سرایت کرده است. بررسی عرصه‌های دشمنی نشان داد که این پدیده هم در بیرون از جامعه اسلامی، از سوی مشرکان و یهودیان - در واکنش به نقش حمایتی و حفاظتی ابوطالب(ع) از پیامبر(ص) - و هم در درون جهان اسلام، از جانب نواصب و خوارج، استمرار یافته است. در عرصه درونی، دشمنی با ابوطالب(ع) در امتداد هاشمی‌ستیزی اموی، طالبی‌ستیزی عباسی، اهل‌بیت‌ستیزی ناصبیان و درنهایت شیعه‌ستیزی جریان‌های سلفی - تکفیری قرار می‌گیرد؛ امری که نشان می‌دهد تخریب شخصیت ابوطالب(ع) حلقه‌ای از زنجیره تقابل سازمان‌یافته با اهل‌بیت(ع) بوده است. تحلیل منابع حدیثی و تفسیری آشکار ساخت که مهم‌ترین مستندات ابوطالب‌ستیزانه یا از نظر سندی با ضعف‌های جدی مواجه‌اند، یا از نظر دلالی با نصوص قرآنی نافی شفاعت و تخفیف عذاب برای کفار تعارض دارند. افزون‌بر این، تطبیق برخی آیات قرآن بر حضرت ابوطالب(ع) غالباً مبتنی بر شأن نزول‌های غیر معتبر، ناسازگار با تاریخ نزول آیات یا خلاف ظاهر الفاظ قرآنی است؛ امری که فرضیه «اختلاف علمی صرف» را به‌طور جدی تضعیف می‌کند. مطالعه منابع تاریخی و ادبی نیز نشان داد که استثناء شدن ابوطالب(ع) از تکریم پیامبر(ص)، در حالی که شخصیت‌هایی با نقش بسیار محدودتر مورد ستایش قرار گرفته‌اند، بدون فرض دخالت انگیزه‌های سیاسی و قبیله‌ای، قابل تبیین نیست. همچنین حذف یا کم‌رنگ‌سازی اشعار ایمان‌گرایانه ابوطالب(ع) در کنار برجسته‌سازی روایات ضعیف، حاکی از گزینشی جهت‌دار در میراث مکتوب اسلامی است. در سطح علل، این پژوهش با روش «برهان اِنّی» سه لایه تمهیدی، محوری و انگیزشی را شناسایی کرد: پنهان بودن ایمان و رقابت‌های قبیله‌ای، انگیزه‌های سیاسی بنی‌امیه و بنی‌عباس در تضعیف جایگاه امام علی(ع)؛ و درنهایت کینه‌های شخصی، حسادت‌ها و منافع مالی جاعلان حدیث. در نتیجه، دشمنی با ابوطالب(ع) اساساً ریشه‌ای سیاسی دارد و تداوم آن در گفتمان‌های تکفیری معاصر، ادامه همان منازعات صدر اسلام با ادبیتانی نوین است؛ امری که بازخوانی انتقادی آن برای پالایش میراث اسلامی و کاهش تنش‌های فرقه‌ای ضروری می‌نماید.

نمودار ۵- جریان‌های اصلی ابوطالب‌ستیز

منابع

قرآن کریم

- نهج البلاغه، به اهتمام و شرح شیخ محمد عبده. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۲۳ق، ج ۳.
- آل سید علی خان، سید محمد علی (بی تا). ابوطالب(ع) و بنوه. بیروت: دارالمحجّة البيضاء.
- ابن مزاحم منقری، نصر (۱۴۰۴ق). وقعة صفین. قم: مکتبة المرعشی النجفی.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۳۸۵ق). شرح نهج البلاغه. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ج ۱۴.
- ابن ابی حاتم رازی، عبدالرحمن بن محمد (بی تا). تفسیر القرآن العظیم. صیدا: المکتبة العصریة، ج ۴.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الكامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر، ج ۲.
- ابن اسحاق، محمد بن اسحاق (۱۴۱۹ق). السیرة النبویة. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۱، ۴.
- ابن باز، عبدالعزیز بن عبدالله (۱۴۲۰ق). مجموع فتاوی و مقالات متنوعه. ریاض: دار القاسم، ج ۴.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۴ق). المنتظم. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۲.
- ابن حاتم شامی، جمال الدین یوسف (۱۴۰۸ق). الدرر النظیم فی مناقب الأئمة اللهامیم. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵ق). الإصابه فی تمییز الصحابه. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۴.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (بی تا). تهذیب التهذیب. بیروت: دار الفکر، ج ۳، ۱۱، ۶.
- ابن حنبل، احمد بن محمد (بی تا). المسند. قاهره: مؤسسه قرطبه، ج ۲-۴.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۱، ۳-۴.
- ابن شهر آشوب، رشیدالدین محمد بن علی (۱۳۶۹). مشابه القرآن و مختلفه. قم: دار البیدار، ج ۲.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق). الاستیعاب فی معرفه الأصحاب. بیروت: دار الجیل، ج ۴-۳.
- ابن عربی، محیی الدین محمد بن علی (۱۴۲۳ق). الفتوحات المکیة. بیروت: دار صادر، ج ۲-۳.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). البداية و النهایة. بیروت: دار الفکر، ج ۲-۳.
- ابن هشام، عبدالملک بن هشام (۱۴۰۷ق). السیرة النبویة. بیروت: دار المعرفه، ج ۱-۲.
- ابن هشام، عبدالملک بن هشام (۱۴۱۵ق). السیرة النبویة. بیروت: دار الکتب العربی، ج ۱.
- ابوسعید کداهمی، محمد بن سعید (۱۴۰۰ق). الاستقامه. مسقط: وزارة التراث القومي والثقافة، ج ۱.
- اطفیش اباضی، محمد بن یوسف (۱۳۹۳ق). شرح کتاب النیل وشفاء العلیل. مسقط: وزارة التراث القومي والثقافة، ج ۷.
- امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق). الغدیر فی کتاب و السنة و الأدب. قم: مرکز الغدیر للدراسات الإسلامیة، ج ۷-۸.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق). صحیح البخاری. بیروت: دار طوق النجاة، ج ۳، ۶.
- برزنجی حسینی، محمد بن عبدالرسول (۲۰۱۷م). بقیة الطالب لإیمان أبی طالب. کربلا: مجمع الإمام الحسین(ع) العلمی لتحقیق تراث أهل البيت(ع).
- بغدادی، محمود (۱۳۶۶). سید البطحاء. قم: دار الغدیر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). أنساب الأشراف. بیروت: دار الفکر، ج ۱-۲.
- ثعلبی نیشابوری، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی. ج ۴.

- جامی، عبدالرحمن (بی تا). هفت اورنگ. بی نا.
- جمعی از محققین (۱۳۹۲). دانشنامه کلام اسلامی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ج ۱، ص ۹۹.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱ق). المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دار المعرفة، ج ۳.
- حسینی، سید نبیل (۲۰۱۰م). ابوطالب (ع) ثالث من أسلم. بیروت: دار المحجة البيضاء.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۰۵ق). الکفایة فی علم الروایة. مدینه: المكتبة العلمية، ج ۳.
- خنیزی، عبدالله بن علی (۱۴۲۲ق). ابوطالب (ع) مؤمن قریش. قم: دار الغدير.
- دحلان، احمد بن زینی (۱۳۵۱). ابوطالب (ع) چهره درخشان قریش. ترجمه محمد مقیم. تهران: انتشارات سعدی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۴۱۲ق). میزان الاعتدال فی نقد الرجال. بیروت: دار الکتب العلمية، ج ۳-۴.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۱۲ق). ربیع الأبرار. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ج ۵.
- سخاوی، شمس الدین محمد بن عبدالرحمن (۱۴۰۳ق). فتح المغیث شرح ألفیة الحدیث. بیروت: دار الکتب العلمية، ج ۱.
- سرور، عماد عبدالکریم (۱۴۲۶ق). صحوة الطالب فی ردّ الشبهات عن أبي طالب. بی نا.
- سعید، محمد الامین ولد الهادی (۲۰۰۸م). الذب عن آباء النبی الکریم علیه أفضل الصلاة وأتم التسليم. ریاض: دار طویة.
- سید بن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۷ق). الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف. قم: خیام.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۶ق). الإیتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الفکر، ج ۲.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (بی تا). تدریب الراوی فی شرح تقریب النووی. ریاض: مكتبة الرياض الحديثة، ج ۱.
- شعرانی، عبدالوهاب بن احمد (۱۴۱۸ق). البیواقیة والجواهر فی بیان عقائد الأكابر. بیروت: دار الفکر، ج ۲.
- شفیعی شاهرودی، سید محمدعلی (۱۳۹۷). ابوطالب (ع) حامی الرسول. قم: نشر امامت.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۷۶). الأمالی. تهران: کتابچی.
- صنعانی، عبدالرزاق بن همام (۱۴۰۳ق). المصنّف. بیروت: المکتب الإسلامی، ج ۶، ۱۰.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). تاریخ الأمم والملوک. بیروت: دار التراث، ج ۲.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۵ق). جامع البیان عن تأویل آی القرآن. بیروت: دار الفکر، ج ۷.
- طیبی نجفی، محمدرضا (۱۳۷۵). منیة الراغب فی ایمان أبي طالب. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۰ق). ظلامه أبي طالب (ع). بیروت: المركز الإسلامی للدراسات.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۲۵ق). الصحیح فی سیرة النبی. قم: دار الحدیث، ج ۲.
- عاملی، جعفر مرتضی (۲۰۰۹م). ظلامه أبي طالب (ع). بیروت: المركز الإسلامی للدراسات.
- عبدالقادر بغدادی، عبدالقادر بن عمر (بی تا). خزانه الأدب. قاهره: مكتبة الخانجي، ج ۱.
- عثمان محمد، عبدالزهراء (۱۴۲۱ق). ابوطالب (ع) الصحابی المفتخری علیه. قاهره: دار السلام.
- علیزاده، مهدی (۱۳۸۷). عملیات یهود برای مقابله با پیامبر (ص). انسان پژوهی دینی، ۱۹۵، ص ۳-۲۵.
- غفاری، عبدالرسول (۲۰۱۱م). الدلیل الثاقب علی ایمان أبي طالب. قم: طوبای محبت.
- قاضی عیاض، عیاض بن موسی (۱۴۰۶ق). الشفا بتعریف حقوق المصطفی. عمان: دار الفرقان، ج ۱.

- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۸۴ق). *الجامع لأحكام القرآن*. قاهره: دار الكتب المصرية، ج ۱۷.
- قسطلانی، احمد بن محمد (۱۴۱۶ق). *المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیة*. قاهره: المكتبة التوفیقیة، ج ۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۸ق). *الکافی*. تهران: دار الكتب الإسلامية، ج ۱.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. بیروت: مؤسسة الوفاء، ج ۳۵.
- مجمع جهانی اهل بیت(ع) (۱۳۹۱). *سید البطحاء ابوطالب(ع)*. قم: مجمع جهانی اهل بیت(ع).
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. بیروت: دار الأندلس، ج ۲-۳.
- مسلم نیشابوری، مسلم بن حجاج (بی تا). *صحیح مسلم*. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۲-۱.
- منای، عبدالرؤف بن تاج العارفین (۱۳۵۶ق). *فیض القدير شرح الجامع الصغیر*. قاهره: المكتبة التجارية الكبرى، ج ۳.
- موسوی عاملی، محمدعلی (بی تا). *شیخ الأبطح أو ابوطالب*. بیروت: دار المرتضی.
- موسوی، سید فخار بن معد (۱۴۱۰ق). *الحجة علی الذاهب الی تکفیر أبی طالب*. قم: منشورات سید الشهداء(ع).
- موصلی (ابن وحشی)، احمد بن علی (۱۴۱۰ق). *شهاب الأخبار*. بیروت: دار الكتب العلمية.
- مولوی، جلال الدین محمد (بی تا). *مثنوی معنوی*. بی نا، دفتر ۶.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۶ق). *رجال النجاشی*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۶.
- نقدی، جعفر (۱۴۱۲ق). *مواهب الوهاب فی فضائل والد أميرالمؤمنین أبی طالب(ع)*. نجف: المطبعة الحیدریة.
- وارجلانی اباضی، احمد بن سعید (۱۴۰۴ق). *الدلیل والبرهان*. مسقط: وزارة التراث القومي والثقافة، ج ۲.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). *المغازی*. بیروت: مؤسسة الأعلمی، ج ۱.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۴۱۵ق). *تاریخ الیعقوبی*. بیروت: دار صادر، ج ۲.